

ETNONIMY I PROFESJONIMY. GRUPY CYGANÓW NA BAŁKANACH

Jak dobrze wiadomo, Cyganie stanowią złożoną i różnorodną społeczność, nie bez powodu zatem można zapytać, czy nie lepiej w ich przypadku używać liczby mnogiej i pisać o zbiorowościach cygańskich. Jakkolwiek by się sprawy nie miały, mamy tu do czynienia ze *wspólną wyobraźnią*, w sensie, jaki nadal temu terminowi B. Anderson¹, która posiada złożoną strukturę, składającą się z rozmaitych, hierarchicznie zorganizowanych poziomów, w ramach których możemy wyróżnić mniej lub bardziej odrębne jednostki, charakteryzujące się właściwymi sobie etnonimami.

Etnonimy te dzieli się często na dwie główne kategorie: endonimy, czyli nazwy własne, używane przez dane grupy Cyganów, i egzonimy, czyli określenia używane wobec tych grup przez świat zewnętrzny: członków społeczeństwa większościowego, inne grupy cygańskie lub badaczy. Podział ten jest często traktowany jako opozycja, czego najlepszym przykładem jest dychotomia „Roma – Gypsy” („Cigáni”, „Cikáni”, „Cyganie”, „Čigonai”, „Čigāni”, „Cigany”, „Ṭigani”, „Çingeneler”, „Αθηγανοι”, „Цигани”, „Цыгане” itd.). W publicznym, „oficjalnym” języku państw Europy Wschodniej promuje się obecnie (lub przynajmniej stara się promować) zastąpienie tej dychotomii przez nowe terminy: „Romi”, „Rromii”, „Romowie”, „Rómovia”, „Rómové”, „Роми”, „Ромалы”.

Jak to się jednak zwykle zdarza, sprawy są bardziej skomplikowane niż to się wydaje w ramach schematów myślowych politycznej poprawności. Rozliczne przykłady z Europy Wschodniej pokazują, że etnonimy nie są czymś statycznym i przenoszonym przez stulecia w niezmiennych postaci do krajów, w których obecnie żyją Cyganie. Etnonimy są raczej odzwierciedleniem płynnych i zmiennych procesów segmentacji i utrwalania się gra-

1. B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*, Verso, Londyn 1991.

nie między zbiorowościami cygańskimi oraz ich miejsca w społeczeństwie. W kontekście tych procesów można powiedzieć, że nie istnieje nieprzenikalna bariera pomiędzy egzonimami a endonimami: przeciwnie, zdarza się, że egzonimy stają się endonimami i odwrotnie. Podział ten jest w dużej mierze względny, ponieważ dane określenie może być w pewnych sytuacjach używane jako endonim, a w innych jako egzonim, a to, jak zostanie ono zastosowane, zależy od wielu kontekstowych czynników: językowych, sytuacyjnych itp. Z tego powodu wolimy posługiwać się ogólną kategorią etnonimów, bez dzielenia ich z góry na endonimy i egzonimy, koncentrując się na konkretnych przypadkach ich stosowania.

Z punktu widzenia ich pochodzenia, etnonimy spotykane wśród różnych społeczności cygańskich można ogólnie podzielić w następujący sposób: etnonimy odzwierciedlające sposób życia danej zbiorowości (osiadły lub wędrowny); etnonimy odzwierciedlające religię wyznawaną przez członków zbiorowości (obecnie lub w przeszłości); etnonimy odnoszące się do kraju, w którym dana grupa żyje, żyła, lub który uważa za miejsce swojego pochodzenia; etnonimy odnoszące się do miejsca, regionu, wioski, miasteczka czy miasta w którym dana zbiorowość żyje lub żyła w przeszłości; etnonimy rodzinne, odzwierciedlające pochodzenie zbiorowości od realnego lub na pół legendarnego przodka (związane z jego/jej imieniem lub przydomkiem); etnonimy odzwierciedlające pewne szczególne cechy zbiorowości; etnonimy pejoratywne (obelżywe); etnonimy o nieznanym pochodzeniu i znaczeniu².

Szczególnie charakterystyczne dla Balkanów (zaliczamy do nich również Mołdawię i Wołoszczyznę), a także dla społeczności cygańskich, które wyemigrowały z tego regionu w XIX i XX w. i rozproszyły się po całym świecie, są etnonimy związane z pewnymi zawodami czy profesjami. Należy zaznaczyć, że w tym przypadku odróżniamy etnonimy grup cygańskich od profesjonimów (nazw zawodów wykonywanych przez pewną kategorię ludzi). Nie każdy profesjonim jest etnonimem, przedmiotem naszego zainteresowania są więc tutaj tylko te profesjonimy, które stały się etnonimami. Aby można było uznać jakiś termin za etnonim, powinien się on odnosić do społeczności cygańskiej o wyraźnie określonych granicach, w których obowiązuje endogamia, do społeczności, która jest świadoma swego odrębnego istnienia i tego, co różni ją od innych społeczności (podział „my” – „oni”), lub przynajmniej takiej, która zachowała w pamięci istnienie takich różnic z niedawnego okresu, przed zmieszaniem się z inną społecznością cygańską.

Profesjonimy są, ogólnie rzecz biorąc, nazwami zawodów wykonywanych przez jakąś grupę ludzi, wyróżnioną na podstawie rozmaitych kry-

2. E. Marushiakova, V. Popov, *Gypsies (Roma) in Bulgaria*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1997.

teriów (np. pokrewieństwa i związków rodzinnych, terytorialnych, osobistych), którzy nie muszą być członkami jakiejś jednej grupy cygańskiej. Dlatego właśnie nie każdy profesjonim spotykany wśród Cyganów musi być etnonimem odrębnej grupy cygańskiej³.

Z tego punktu widzenia wyróżnić można pewną liczbę profesjonimów będących etnonimami grup żyjących w różnych krajach na Balkanach (uwzględniając Rumunię i Turcję), których listę, bynajmniej niewyczerpującą, zamieszczamy tu jako ilustrację, bez przekładu terminów i opisu związanych z nimi grup: *Kovači*, *Demirdži*, *Čilingiri*, *Burgudži* *Bugurdži*, *Ara-badž*, *Čokenarja*, *Ferari*, *Kjuldži* *Čarale*, *Kalajdži*, *Spoitoari*, *Sepetdži* *Sep-tiči*, *Košničari*, *Rešetari* *Lešetari*, *Davuldži*, *Mexteri*, *Džambazi* *Džambaši*, *Aržentari*, *Karamidari*, *Bidinari*, *Kazandži*, *Kelderari* *Kaldaraši* *Kardaraši*, *Lovari*, *Čurari*, *Lingurari* *Kopanari* *Koritari* *Fusari*, *Rudari* *Ludari* *Beaši* *Baeši* *Boyaši* *Banjaši*, *Ursari*, *Mečkara* *Mečkari*, itd. Mowa tu o Cyganach, których językiem ojczystym może być *romani* (w różnych wersjach grup dialektycznych znanych jako balkańska i *vłax*)⁴, ale też turecki, rumuński, bułgarski, serbo-chorwacki lub inny).

Taki rodzaj etnonimów dominuje na Balkanach, podczas gdy wśród Cyganów żyjących w innych częściach świata jest on spotykany dość rzadko, a jeśli już, to najczęściej u tych, którzy stosunkowo niedawno (w ciągu ostatnich dwustu lat) przybyli z Balkanów. Co więcej, są one charakterystyczne dla grup mówiących dialektem balkańskim i *vłax*, nie spotyka się ich natomiast w grupach używających dialektu centralnego czy północnego. Warto też zaznaczyć, że etnonimy grup cygańskich żyjących w zachodniej Europie i mówiących w *romani* (a także niektórych innych) są w większości przypadków endonimami języka *romani*: *Rom[ungro]*, *Mamuš*, *Kaalo*, itp.

3. *Ibid.*, s. 61–63.

4. Terminologia dotycząca dalszych podziałów odnośnie grup dialektów *vłax* i balkańskiego różni się (por. M. Cortiade, *Distance between the Romani Dialects*, „Gypsy Lore Society. North American Chapter” 8(2)/1985; L. N. Čerenkov, *Nekotorye problemy etnografičeskogo izučenia cygan SSSR* [w:] I. I. Krupnik i in., *Malye i dispersnye etničeskie grupy v evropejskoj časti SSSR*. Moskwa: Nauka, Moskwa 1986; B. Igla, *Notes* [w:] E. Marushiakova, V. Popov i in., *The Songs of the bridge*, „Studii Romani” 3–4/1997, Litavra, Sofia; N. Boretzky, *Die Verwandtschaftsbeziehungen zwischen den Südbalkanischen Romani-Dialekten*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1999; N. Boretzky, *Die Vlach-Dialekte des Romani*, Harrassowitz, Wiesbaden 2003; N. Boretzky, B. Igla, *Kommentierter Dialektatlas des Romani*, Harrassowitz, Wiesbaden 2004; Y. Matras, *Romani: A linguistic introduction*, Cambridge University Press, Cambridge 2002; Y. Matras, *The classification of Romani dialects: a geographic-historical perspective* [w:] B. Schrammel, D. W. Halwachs, G. Ambrosch i in., *General and applied Romani linguistics: Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*, Lincom Europa, Munich 2005).

Nawet na pierwszy rzut oka widać, że w przedstawionej tu liście etnonimów dominują słowa tureckie i rumuńskie, podczas gdy terminy słowiańskie są rzadkie, a pochodzące z *romani* stanowią wyjątek. Co więcej, z naszych obserwacji wynika, że gdy otoczeniem językowym, w którym używa się tych określeń, jest *romani*, wówczas w pewnych przypadkach występuje tendencja do uzgadniania ich formy z normami tego języka (na przykład *Kalajdzi* mogą się stać *Kalajdžides*, *Demirdži* – *Demirdžides* itp.), w innych jednak przypadkach zjawisko takie może wprawdzie zajść, lecz nie musi (na przykład *Lovari* mogą stać się *Lovara* lub nie, *Kelderari* mogą lecz nie muszą stać się *Keldarara* itp.).

Proces tworzenia i przyswajania sobie etnonimów związanych z nazwami zawodów jest skomplikowany. Poniżej przedstawimy kilka jego wariantów, opierając się na obserwacjach poczynionych przez nas w niewielkiej społeczności cygańskiej mówiącej tzw. dialektem *vlax I* języka *romani* (zwanym także południowym lub starym dialektem *vlax*), żyjącej w odosobnionym rejonie zachodnich Rodopów, wędrującej na krótkie dystanse i rzadko wchodzącej w kontakt z innymi Cyganami. Członkom tej grupy sprawia trudność precyzyjne określenie, jakiego rodzaju są Cyganami, i na pytania takie odpowiadają ogólnie, że są „po prostu Romami”, *Romane Roma*. Gdy jednak spotykają innych Cyganów, najczęściej należących do grupy *Košničari*, mieszkających w pobliskich wioskach, wtedy określają się poprzez różnicę między ich tradycyjnymi zawodami, mówiąc: „jesteśmy *Kalajdzi*”.

Podobnie rzecz się miała podczas naszych badań w Turcji, gdzie na pytanie – „z jakich Cyganów jesteście?”, podawano najpierw miejsce zamieszkania (osiedle lub mahalę), a następnie, jeśli pytaliśmy dalej, wtedy odwoływano się do profesjonimu i w wielu przypadkach nie były to proste odpowiedzi, lecz opisy pewnych sytuacji społecznych, np. „byliśmy najpierw *Boxčadži* (handlarzami starzyzną), a potem staliśmy się *Luhudžilar* (kwaciarczami)”, albo „byliśmy *Bojadžilar* (czyścicielami butów), a staliśmy się *Boxčadžilar*” itd. Prawdopodobnie większość etnonimów odwołujących się do nazw zawodów została wytworzona w taki właśnie sposób.

W niektórych przypadkach mamy do czynienia z współwystępowaniem samookreśleń „na użytek wewnętrzny”, funkcjonujących jedynie wewnątrz danej zbiorowości, i nazw, które zostały danej grupie nadane przez jej sąsiadów lub inne zbiorowości Cyganów, i których używa się w kontaktach zewnętrznych. Typowym przykładem takiej sytuacji może być grupa zwana (w języku bułgarskim) *Trakijski Kalajdžii*, która także posługuje się dialektem *vlax I* języka *romani* i żyje w rozproszeniu, zamieszkując wioski Doliny Trackiej w południowo-wschodniej Bułgarii. Akceptują oni określenie *Kalajdžii* jako całkowicie naturalne i używają go, gdy ktoś pyta ich, z jakich

Cyganów pochodzą, jednakże w ramach własnej zbiorowości określają się oni jako *vloxorja*. Część *vloxorja* żyjących w wioskach wokół Starej Zagory zaczęła się odróżniać na poziomie nazewnictwa od reszty grupy, mieszkającej w pobliżu Płowdiw, określając ją jako *Salaci*. Tak zwani *Salaci* nie akceptują jednak tego określenia i ciągle stosują wobec siebie wspólny etnonim *vloxurja*. Wszystkich innych Cyganów nazywają pogardliwie *Fičiri* (stosując do nich nazwę społeczności cygańskiej z rejonu Starej Zagory) i są bardzo zdziwieni, gdy dowiadują się, że grupy te mogą używać wobec siebie podobnych określeń, co oni sami (np. grupy *vloxos* czy *Laxo*, które także używają dialektu *vlox I*).

Inną społecznością używającą dwóch samookreśleń jest w Bulgarii grupa znana jako *Kaldaraši/Kardaraši*, posługująca się dialektem *vlox II* języka *romani*. Wewnątrz własnej społeczności jej członkowie określają się jako *Rrom ciganjak*⁵, co znaczy „prawdziwi Romowie”, a innych Cyganów nazywają pogardliwie *Cucumani*. W ciągu ostatnich 10–15 lat nazwa *Kardaraši*, oparta na profesjonimie (słowo to oznacza kotlarzy, od rumuńskiego *kâldera* – kociol), zostało zaakceptowane przez grupę i jest przez jej członków używane publicznie (czasami z zastrzeżeniem, że termin *Kaldaraši* byłby odpowiedniejszy). W rzeczywistości, tylko część spośród nich zajmowała się kotlarstwem, a nazwa ta została im nadana przez innych Cyganów i następnie uogólniona na całą grupę w literaturze naukowej i poprzez media. Akceptacja tego egzoniimu i przekształcenie go w endonim (przynajmniej, jeśli chodzi o określanie się wobec społeczeństwa i innych Cyganów) związane jest prawdopodobnie z tym, że słowo to, odnoszące się do tradycyjnego zawodu pewnych tylko podgrup całej zbiorowości, zostało uznane za bardziej prestiżowe niż inne określenia nadawane jej przez resztę Cyganów: *Čergari*, *Katunari*, *Grebenari*, *Zavrakči*, *Valajaši* itd.

Przypadek *Kaldaraši/Kardaraši* jest istotny także z innego punktu widzenia. Społeczność ta powstała z wielu podgrup, mówiących *romani* w dialektach zbliżonych do *vlox II* i prowadzących podobny, nomadyczny tryb życia, które przybyły do Bulgarii w różnych okresach, między końcem XIX w. a II wojną światową, głównie z Rumunii i Jugosławii. Podgrupy te używały różnych etnonimów, niektóre z nich zachowały się do dziś, lecz na niższym poziomie – funkcjonują w ramach ogólnej nazwy grupy. Na przykład *Grastari* (lub *Zlatari* albo *Serbski Cigani*), *Niculești*, *Duchulani*,

5. Takie samookreślenie jest również używane przez szereg grup Romów żyjących w Rumunii, Mołdawii i na Ukrainie, które posługują się tym samym dialektem *romani*. Kluczowym pojęciem jest tu *ciganija*, oznaczające podstawowe wartości danej grupy i będące tym samym ekwiwalentem pojęcia *romanipen*, spotykanego w literaturze naukowej a także wśród członków Polskiej i Ruskiej Romy (oraz wśród aktywistów romskich z krajów Europy środkowej i wschodniej, którzy znają je z literatury, rozmaitych seminariów i szkoleń).

Tasmanari, *Žâpleš*, *Lâjneš*, *Njamcurja* (albo też *Avstrijski*, *Nemski*, czy *Ungarski Cigani*, lub *Ungarski Kalajdži*) itd. Z biegiem czasu granice między podgrupami znikły, pojawiły się mieszane małżeństwa, a w końcu ukonstytuowała się nowa społeczność, ze wszystkimi cechami grupy cygańskiej i wspólnym etnonimem (czy raczej dwoma etnonimami)⁶. Wspólny etnonim określający całą społeczność, nie był w przeszłości znany niektórym spośród podgrup (na przykład takich jak *Lâjneš*, czy *Njamci/Njamcurja*), współcześnie jednak również i one go zaakceptowały (choć nie zawsze chętnie).

Omawiany proces formowania się nowej społeczności cygańskiej jasno pokazuje, że etnonimy nie są czymś niezmiennym, lecz wręcz przeciwnie: w pewnych przypadkach mogą się one zmieniać bardzo dynamicznie. Na naszych oczach, w ciągu trzech dekad, społeczność, którą znaliśmy jako *Graštari* (nazwa związana z ich tradycyjnym zajęciem – kradzieżą i handlem końmi), zaczęła stopniowo od nazwy tej odchodzić i zastępować ją przez bardziej w ich oczach prestiżowe określenie *Srbski Cigani*. „Serbscy Cyganie” (w czasach, gdy dawna Jugosławia miała pozytywny wizerunek), a następnie przez *Zlatari* (literalnie: „handlarze złotem”, lecz przenośnie termin ten sugeruje również „bogaczy”), zaś obecnie niektórzy bardziej wpływowi członkowie społeczności starają się wprowadzić (dla jednej z podgrup, lub przynajmniej jej części) nazwę *Niculești*, pochodzącą od imienia na wół legendarnego założyciela ich klanu.

W trakcie procesów konsolidacji grup cygańskich w nową społeczność nie tylko znikają granice międzygrupowe, lecz również pewne stare etnonimy zachowują się jako pamięć wcześniejszych różnicowań. Taka sytuacja miała miejsce w przypadku *Demirdži* z południowo-wschodniej Bułgarii (region Strandża), mówiących bałkańskim dialektem *romani*, którzy przybyli ze wschodniej Tracji (w dzisiejszej Turcji) i rozplynęli się w tzw. *Turski Cigani* (Cyganie tureccy – *Xoraxane Roma*). Podobne procesy zachodziły wśród tych *Demirdži*, którzy pozostali we wschodniej Tracji, np. w dzisiejszym Edirne, którzy w większości stracili swój język i stanowią integralną część miejscowych *Romanlar* (których cechy charakterystyczne zależą od odpowiednich dzielnic mahali, w których żyją).

Zbliżona sytuacja miała miejsce w przypadku pewnych powiązanych ze sobą grup mówiących dialektem *vłax I* i żyjących w rozmaitych miejscach na Bałkanach, zwanych *Kalburdži/Kaburdži*, *Sitari*, lub *Rešetari/Lešetari* (wszystkie te nazwy mają to same znaczenie – „wytwórcy sit”). Bernard Gilliat-Smith opisywał niektóre spośród tych społeczności w pół-

6. Mamy tu zatem odzwierciedlony w etnonimie proces tworzenia się społeczności, podczas gdy w omawianym wcześniej przypadku grupy *Trakijski Kalajdži* widzieliśmy proces odwrotny: podział społeczności, również odzwierciedlony na poziomie etnonimu.

nocno-wschodniej Bułgarii na początku XX wieku⁷. Obecnie ich potomkowie weszli w skład (aczkolwiek nie znikając całkowicie jako społeczność) rozmaitych ponadgrupowych związków, takich jak z jednej strony *Bălgarski Cigani* („Cyganie bułgarscy” – *Dasikane Roma*) lub – z drugiej strony – *Tur-ski Cigani* („Cyganie tureccy” – *Xoraxane Roma*). Pamięć dawnych etnonimów zaginęła wśród nich niemal całkowicie, lecz pogardliwa nazwa *Laxo* (tzn. *vlaxos* – Cyganie *vlax*), za pomocą którego określają ich inni Cyganie, pozostała. Obecnie niektórzy członkowie nowych romskich elit, należący do tej grupy, starają się dorobić do tego etnonimu naiwną etymologię, sugerując, że pochodzi on od miasta Lahore w Indiach.

W pewnych przypadkach (np. w rejonie Bjala Slatina i Kneža w północno-wschodniej Bułgarii), niektóre grupy należące do tzw. *Rešetari/Lešetari* mieszały się ze społecznością *Kaldaraši/Kardaraši* i stają się jej częścią, a po ich starym, gorszym w mniemaniu *Kardaraši*, pochodzeniu pozostaje jedynie ślad w pamięci. Jednocześnie grupy te starają się unikać nazwy *Rešetari/Lešetari* i zastępują ją nazwą patronimiczną *Pazievci*.

Niektórzy *Rešetari* ciągle istnieją jako odrębna grupa, np. w rejonach Vidin i Lom w północno-zachodniej Bułgarii, gdzie określani są pogardliwym mianem *Cucumani*, nadanym im przez sąsiadujących z nimi Cyganów. Nazwa ta została przez *Rešetari* zaakceptowana i po oczyszczeniu z pejoratywnych konotacji przyjęta za własną. Podobnie ma się rzecz, jeśli idzie o albańską grupę *Kalburdži/Kabudži*, zachowującą tak endonim, jak i odrębne istnienie grupowe.

Mówiąc o etnonimach należy podkreślić, że nie są one czymś jedynym w swoim rodzaju i niepowtarzalnym. Zdarza się, że jedna i ta sama nazwa jest używana przez bardzo różne grupy Cyganów, żyjące w różnych krajach. Powtarzalność etnonimów nie jest więc dowodem na istnienie związków między grupami, które ich używają. Typowym przykładem może tu być najczęściej spotykany na Bałkanach etnonim – *Kalajdži* (blacharze). W samej tylko Bułgarii mamy trzy odrębne grupy *Kalajdži*: jedna w północno-zachodniej Bułgarii, osiadła, mówiąca dialektem bałkańskim II, druga w południowo-wschodniej Bułgarii i Dolinie Trackiej, trzecia w Zachodnich Rodopach (prowadząca życie nomadyczne i mówiąca dialektami wywodzącymi się z grupy *vlax I*).

Pierwsza grupa nie zachowała w pamięci żadnych śladów uprawiania w przeszłości blacharstwa, pozostałe zajmują się nim po dziś dzień, choć każda z nich stosuje odmienną technologię. Grupy te nie są ze sobą powiązane, a ich członkowie nie mają na ogół świadomości istnienia dwóch pozosta-

7. B. Gilliat-Smith [Petulengro], *Report of the Gypsy tribes on North-East Bulgaria*, „Journal of the Gypsy Lore Society”, New Series, nr 9, 1915–1916, s. 65–109.

łych, gdy zaś dowiadują się o tym lub spotykają członków innych grup o tej samej nazwie, są szczerze zaskoczeni i nie mogą zrozumieć, jak to jest możliwe, że istnieją jeszcze jacyś inni *Kalajdži*, tak różni od nich.

Sprawy komplikują się jeszcze bardziej z powodu stosowanej przez badaczy praktyki przypisywania pewnym grupom etnonimów na podstawie czysto lingwistycznych kryteriów, bez brania pod uwagę tego, jak dana grupa określa siebie sama. W ostatnich latach pojawiły się w literaturze językoznawczej teksty o dialekcie tzw. *Kalajdži* z północno-wschodniej Bulgarii⁸, określonych tak ze względu na starą nazwę dialektów zbliżonych do tego, którym się oni posługują, spisanych ok. sto lat temu przez B. Gilliat-Smitha⁹. Jednakże mówiący współcześnie tym dialektem członkowie grupy nigdy nie słyszeli tej nazwy i nigdy nie używali jej jako samookreślenia. Obecnie wymieszali się oni ze społecznością *Xoraxane Roma*, a większość z nich mówi albo wyłącznie po turecku albo jest dwujęzyczna i nie pamięta wcześniejszych etapów historii grupy. Podobnie ma się rzecz w przypadku tzw. dialektu grupy *Kalajdži* z Pazardżika¹⁰, którzy zostali tak nazwani pod wpływem recenzji napisanej przez B. Gilliat-Smitha¹¹ z tłumaczenia Ewangelii wg św. Mateusza na dialekt *Kalajdži*, dokonanego przez A. Atanasakiefa¹² ok. 70 lat temu. Jednakże we współczesnym Pazardżiku nikt nie mówi tym dialektem (większość zamieszkałych tam Cyganów jest tureckojęzyczna) i nie ma tam ludzi, którzy określaliby się jako Cyganie „*Kalajdži*”. We wsiach w okolicach Pazardżika mieszkają wprawdzie grupy, które określają się jako *Kalajdži*, ale wszystkie one posługują się dialektem *vlax I*, zaś w wioskach, na które Gilliat-Smith wskazywał w swojej recenzji (Saranbey/Septemvri, Zlokučene, Kovačevo), samo określenie *Kalajdži* w ogóle nie jest używane przez zamieszkałych tam Cyganów.

Jednym z możliwych wyjaśnień byłoby stwierdzenie, że w latach trzydziestych XX w., gdy dokonano tłumaczenia Ewangelii św. Mateusza, Cyganie żyjący we wspomnianych wioskach określali się jako *Kalajdži*, a obecnie nazwa ta została przez nich zapomniana. Innym wyjaśnieniem mogłoby być to, że A. Atanasakief (o którym nic bliżej nie wiadomo), mógł należeć do

8. B. Igla, *Zum Verbalaspekt in bulgarischen Romani-Dialekten*, „Grazer Linguistische Studien” nr 50, 1998, s. 65–80; N. Boretzky, B. Igla, *Kommentierter Dialektatlas des Romani*, Harrassowitz, Wiesbaden 2004.

9. B. Gilliat-Smith, *op. cit.*, s. 65–109.

10. B. Igla, *op. cit.*, s. 65–80; N. Boretzky, Igla, *op. cit.*

11. B. Gilliat-Smith, *The dialect of the Moslem Kalajdzis (Timmers) of the Tatar Pazardzhik district*, „Journal of the Gypsy Lore Society”, Third Series, nr 14, 1935, s. 25–26.

12. A. Atanasakief, *Somnal evangelie (ketapi) Matejatar*, Amerikansko Biblejsko družestvo/Britansko i čuždestranno Biblejsko družestvo, Sofia 1932. Zob. też A. Atanasakief, *Somnal evangelie (ketapi) Ioan*, Amerikansko Amerikansko Biblejsko družestvo/Britansko i čuždestranno Biblejsko družestvo, Sofia 1937.

Kalajdzi z północno-zachodniej Bulgarii i dokonał przekładu na swój własny dialekt. Brzmi to prawdopodobnie, zwłaszcza, jeśli weźmiemy pod uwagę, że właśnie w północno-zachodniej Bulgarii powstały na początku XX w. pierwsze misje ewangeliczne wśród Cyganów. Tam też, we wsi Golintsi, zbudowano pierwszy cygański kościół, który w 1923 r. otrzymał oficjalny status oddzielnej jednostki kościelnej z własnym cygańskim pastorem. W 1927 r. Misja Baptystów w mieście Lom zaczęła wydawać pismo *Svetilnik* z dodatkiem w języku *romani* „*Romano Alav*”, będącym prawdopodobnie pierwszą cygańską gazetą na świecie. Tam też opublikowano dwa zbiory pieśni religijnych w języku *romani*: *Romane Svjato gili* (1929) i *Romane Svjati gilja* (1933) a w 1933 r. zaczęła się ukazywać druga cygańska gazeta: „Wiomości Cygańskiej Misji Ewangelicznej”¹³. Jakkolwiek by się jednak rzeczy miały, stosowanie nazwy „*Kalajdzi* z Pazardżika” dla określenia osób mówiących tym dialektem, nie jest stosowne i prowadzi na manowce.

Oczywiście istnieją przypadki zachowywania etnonimów przez migrujące grupy Cyganów. Najbardziej znanym przykładem takich grup cygańskich, żyjących w różnych krajach, są *Kelderara* i *Lovara*. Można jednak mieć wątpliwości, czy ze współczesnego punktu widzenia jest to rzeczywiście klarowny przykład. Innymi słowy: czy przedstawiciele tych grup, żyjący na całym świecie, zachowują po dziś dzień ich „pierwotną” tożsamość grupową i etnonim. Jeśli przewertować stare wydania „*Journal of the Gypsy Lore Society*”, wówczas okaże się, że w wielu przypadkach przedstawiciele tych grup określali się poprzez pokrewieństwo¹⁴, zaś jako *Kelderara* opisywali ich naukowcy, w oparciu o dialekt, którego używali i wykonywane przez nich zawody. Uważamy, że *Kelderara* i *Lovara* istnieli jako realne grupy cygańskie w XIX w., lecz w wielu przypadkach były to raczej niewielkie nomadyczne społeczności mówiące zbliżonymi do siebie dialektami, które w toku migracji i rozprzestrzeniania się po całym świecie w końcu XIX i początku XX w. zaakceptowały te określenia jako ich własne etnonimy pod wpływem otaczającego ich społeczeństwa (badaczy, dziennikarzy itd., włączając w to także inne społeczności cygańskie). Obecnie nie można już określić, które grupy były „rzeczywistymi”, „pierwotnymi” *Kelderara* i *Lovara*, a które stały się nimi później (i czy podział taki może być w ogóle dokonany z punktu widzenia teraźniejszości).

Po opublikowaniu klasycznej pracy J. Yoorsa¹⁵, *Kelderara*/*Kalderaša*, *Lovara* i *Čurara* zyskali powszechnie akceptowany w literaturze na temat

13. M. Slavkova, *Ciganite evangelisti v Bălgaria*, Paradigma, Sofia 2007.

14. Na przykład A. E. John, *Russian Gypsies at Marseilles and Milan*. „*Journal of the Gypsy Lore Society*”, New Series, nr 4, 1911, s. 217–235.

15. J. Yoors, *The Gypsies*, Prospect Heights, Waveland IL 1987.

Cyganów status „świętej trójcy”, bez brania pod uwagę rzeczywistej sytuacji tych grup w różnych krajach. Dialekty, których dotyczą wspomniane etnonimy są rzeczywiście ściśle ze sobą związane, ale istnieją także inne grupy, które mówią tymi samymi lub podobnymi dialektami, lecz posiadają inne etnonimy. W innych przypadkach etnonimy *Kelderara/Kalderaša*, *Lovara* i *Čurara* są używane w nazwach wielu stron internetowych zarówno romskich jak i nieromskich organizacji, które reprezentują społeczności romskie w poszczególnych krajach, nawet wtedy, gdy w krajach tych nie ma wspomnianych grup, ani nawet grup powiązanych z nimi językowo. Tak więc można współcześnie mówić o *Čurara* żyjących w USA, na Węgrzech, w Rumunii i Republice Mołdawii, ale byłibyśmy sceptyczni widząc wzmianki o obecności *Čurara* w innych krajach zachodniej i wschodniej Europy. Jednym z powodów używania nazwy *Čurara* w krajach, w których nie ma członków tej grupy, jest działalność niektórych aktywistów na rzecz zmiany nazw ich własnych grup na bardziej prestiżową. Etnonim *Čurara* pochodzi od rumuńskiego słowa oznaczającego sito i można go tłumaczyć jako „sitarze” (wytwórcy sit). Jednakże, ponieważ słowo to jest bardzo podobne do innego, oznaczającego po rumuńsku „nóż”, czasami tłumaczy się *Čurara* jako „wytwórcy noży”¹⁶. Niektórzy reprezentanci romskiej szkoły narodo-wo-historecznej używają nawet tej nazwy jako „dowodu” pochodzenia Romów od indyjskich kast wojskowych.

Obecnie mamy do czynienia ze zmianami potwierdzającymi zjawisko zewnętrznego narzucania etnonimów *Lovara/Lovari* i *Kelderara/Kelderari* grupom cygańskim zbliżonym do nich ze względu na dialekt i cechy etniczno-kulturowe. W Europie Środkowej nazwa *Lovari* jest już ugruntowana i np. na Węgrzech duża część Cyganów mówiących dialektem *vłax II* definiuje się właśnie w ten sposób (przynajmniej jest to ich pierwsza reakcja: w toku dalszych dociekań można od nich uzyskać informację o pierwotnej przynależności grupowej). Podobne procesy zachodzą na Słowacji i w Czechach, gdzie jedna Lovarica zauważyła: „zrozumiałam, że jesteśmy Lovari, gdy zaczęłam studiować *romistykę*”¹⁷. Nawet w Bułgarii, gdzie *Lovari* nigdy nie mieszkali, pewni działacze ze społeczności *Kaldaraši*, podróżując za granicę i dostrzegając prestiż nazwy *Lovari*, zaczęli określać się w ten sposób, tworząc przy tym własną etymologię: „*Lovari* pochodzi od *love* (pieniądze),

16. Zob. A. Marsh, E. Strand, ...*spies, deserters and undesirable persons...*, *the Gypsies of Cyprus, 1322–2003*, „KURI Journal”, Dom Research Center, tom 1, nr 8, 2003; I. Hancock, *The Indian origin and westward migration of the Romani people*, University of Austin, Texas 1998. Por. też konkluzje w: Y. Matras, *Review article. A conflict of paradigms*, „Romani Studies” nr 5, 2004.

17. *Romistyka* to licencjacki i magisterski program studiów romologicznych (dotyczących zwłaszcza języka i kultury romskiej), prowadzonych na Uniwersytecie Karola w Pradze.

a my jesteśmy bogatymi Cyganami...” W rzeczywistości słowo to pochodzi od węgierskiego *ló* (koń) i oznacza handlarzy końmi.

Podobnie rzecz się ma w Rumunii, gdzie rozmaite grupy mówiące podobnymi dialektami z grupy *vlax II* i prowadzące obecnie lub w przeszłości wędrowny tryb życia, określane przez innych Cyganów jako *Lăjeși*, *Kortorari* czy *Pletoși*, zaczęły się określać (przynajmniej publicznie) jako *Kâlderari*. Ich członkowie wiążą ten nowy etnonim z ich tradycyjnymi profesjami, ale nie można też wykluczyć tu popularności (również w skali międzynarodowej) tzw. „królów cygańskich” z rodziny Cioaba (którzy nawiasem mówiąc nie są według niektórych Cyganów prawdziwymi *Kâlderari*, a tylko przypisują sobie takie pochodzenie).

Wszystkie powyższe przykłady dowodzą, że w niektórych przypadkach procesom łączenia się oddzielnych grup w grupy wyższego rzędu towarzyszą procesy zmiany etnonimów. Widzieliśmy, że jeśli grupa przyswaja sobie jakiś egzonim i zmienia go w pewnych warunkach społecznych w endonim, nie jest on przez to dla grupy czymś mniej „prawdziwym”, a jego zewnętrzne źródło to jedynie kwestia etymologii, nie zaś tożsamości. Jednakże, aby nie pogubić się w istniejącym różnicowaniu etnonimów należy w publikacjach i badaniach naukowych starać się wyszczególnić wszystkie nazwy używane przez daną grupę.

Całkiem odmienne procesy zachodzą wśród żyjących w różnych krajach społeczności *Kelderari*. W tym przypadku możemy mówić o zjawisku segmentacji, czyli sytuacji, w której głównymi etnonimami, używanymi w ramach danej społeczności, stają się samookreślenia rozmaitych jednostek niższego rzędu niż grupa, czemu towarzyszy proces zamykania się podgrup w swych własnych granicach, włącznie z endogamią, i przejmowania przez podgrupy cech grup. Na przykład w Rosji i na Ukrainie Cyganie często odpowiadali na nasze pytanie o to, jaka jest ich cygańska *nacia* („naród”), wskazując pewne jednostki niższego niż *nacia* rzędu: np. *Mihaești* albo *vica Moldovaja*. Dopiero później, dla doprecyzowania, mówili, że są *Kelderari* (najpierw używając w tym celu słowa rosyjskiego – *Kotljari* – pomimo faktu, że rozmawialiśmy z nimi w *romani*, a następnie dopowiadali, że *Kotljari* znaczy *Kelderari*.

W podobny sposób Cyganie z Ameryki Łacińskiej często określają się jako np. *Rusurija* lub *Grekurja*, a dopiero potem mogą użyć nazwy *Kelderara* jako bardziej znanej w świecie. Podobne zjawiska zachodzą wśród bliższych im społeczności posługujących się dialektem *vlax II*. W mieście Soroki (Republika Mołdawii) odpowiedź na pytanie – „z jakich jesteś Cyganów?”, brzmi: *Popeștej*, a określenie *Čokenarja* bywa dodawane dla odróżnienia od innych, spokrewnionych społeczności, które znane są otoczeniu, w tym innym Cyganom, pod ogólnymi nazwami *Katurnarja* lub *Laeși*.

Proces ten sięgnął najdalej w przypadku tzw. *Šanxajci* (znanych także jako *Šanxajcırja* i *Kitajake Rrom*), którzy obecnie żyją w Odessie i którzy w rezultacie pobytu w Chinach (ok. 1920–1950) stali się podgrupą endogamicznie zamkniętą, której członkowie kategorycznie odróżniają się od *Kelderari* z krajów byłego Związku Radzieckiego (pomimo istniejącej wśród nich pamięci o posiadaniu dalekich krewnych w niektórych słynnych rodzinach *Kelderari*)¹⁸.

Zdarzają się też przypadki, że potomkowie członków jednej zbiorowości, osiedlonej w różnych krajach, zachowują swój etnonim (lub różnjeczne etnonimy mające to samo znaczenie). Jest to przypadek rumuńskojęzycznych społeczności określających się jako *Rudari/Ludari* („górnicy”) w Bułgarii, Rumunii (Włoszczyzna) i wschodniej Serbii, *Băeși/Beași* („górnicy”) w Rumunii (Transylwania), na Węgrzech i w Chorwacji, *Banjaši* („górnicy”) w Serbii (w regionie Bačka, nad Dunajem, w pobliżu granicy z Chorwacją i Węgrami), *Lingurari* (wytwórcy łyżek) w Rumunii i w Republice Mołdawii oraz w Serbii, na południe od Dunaju (w Bułgarii *Lingurari* są najczęściej traktowani jako odłam *Rudari*)¹⁹. W krajach tych (łącznie z Bułgarią) zachowało się gdzieś tam określenie *Aurari*, związane z legendami o pochodzeniu tej społeczności z terenów obecnej Rumunii, gdzie jej przodkowie wydobywali złoto. W odróżnieniu od wielu innych legend funkcjonujących wśród Cyganów, w przypadku *Lingurari* i *Aurari* możemy mieć do czynienia ze śladami pamięci historycznej, ponieważ społeczności te rzeczywiście wywodzą się od dawnych kategorii niewolników w księstwach Włoszczyzny i Mołdawii, zajmujących się odpowiednio wytwarzaniem drewnianych łyżek i poszukiwaniem złota – ci ostatni znani są też z terenów Transylwanii²⁰. Etonimy odzwierciedlają tu tym samym dawne zajęcia przodków obu grup²¹.

18. E. Marushiakova, V. Popov, *Segmentation vs. consolidation: The example of four Gypsy groups in CTS*, „Romani Studies” 5, 14, 2004. Zob. też E. Marushiakova, V. Popov, *Dălgijat i kasijat pat do Odesa. Migracii na dve ciganski grupi* [w:] M. Karamihova i in., *Gradivo za etnologija na migraciite*, EIM-BAN, Sofia 2006, s. 7–30.

19. B. Sikimić i in., *Banjaši na Balkanu. Identitet etničke zajednice*, Balkanološki institut SANU, Beograd 2005.

20. Z. Zsupos, *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században – Nomadic tax-paying and gold washing Gypsies in Transylvania in the 18th century* [w:] Z. Bódi i in. *Cigány néprajzi tanulmányok – Studies in Roma (Gypsy) ethnography*, nr 4–5, Magyar Néprajzi Társaság, Budapest 1996.

21. M. Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire, les mœurs et la langue des Cigains, connus en France sous le nom de Bohémiens*, Berlin 1837; M. de Kogalnitcan, *Skizze einer Geschichte der Zigeuner ihrer Sitten und ihrer Sprache nebst einem kleinem Wörterbuche dieser Sprache*, von Michael von Kogalnitcan. Aus dem Französischen übersetzt und mit Anmerkungen und Zusätzen begleitet von Fr. Casca, Stuttgart 1840.

Bez wątpienia istnieje korelacja pomiędzy etnonimami i tradycyjnymi zawodami różnych grup cygańskich, nie należy jej jednak absolutyzować. Obecnie wiele tradycyjnych zawodów przestało istnieć lub jest w zaniku, niektóre jednak ciągle istnieją. W Bułgarii na przykład istnieją grupy znane pod tą samą nazwą: *Košničari* – „sitarze” (albo *Sepetdži*, co oznacza to samo po turecku), które posługują się dialektem *vłax I* oraz balkańskim. Dwie spośród nich ciągle trudnią się wytwarzaniem sit, a trzy inne zachowały pamięć o uprawianiu tego rzemiosła w przeszłości.

Jednakże w innych przypadkach związek między tradycyjnym zawodem a etnonimem zanikł. Na przykład moldawscy *Ursari* są przeświadczeni o tym, że ich tradycyjnym zajęciem jest wędrowne kowalstwo i że nigdy nie zajmowali się tresurą niedźwiedzi. *Krimurja* (*Kârâmitika/Kârâmlâtika Roma*) z krajów byłego Związku Radzieckiego wiedzą, że inni Cyganie nazywają ich *Ajudži*, „treserzy niedźwiedzi”, tak jak określa ich też literatura począwszy od XIX w.²², lecz sami nie zachowali w pamięci faktu zajmowania się tym procederem w przeszłości. Niektórzy (np. żyjący obecnie na Krymie) nie pamiętają nawet, że ich przodkowie byli wędrownymi kowalami, co także odnotowują stare źródła²³.

Z etnonimem *Ursari*, „treserzy niedźwiedzi” (od rumuńskiego *urs*, „niedźwiedź”) związane są inne jeszcze problemy. Kategoria niewolników określana tą nazwą do XIX w. w księstwach Wołoszczyzny i Moldawii zajmowała się głównie kowalstwem i innymi rzemiosłami usługowymi związanymi z żelazem. Tresura niedźwiedzi była dla nich prawdopodobnie zajęciem dodatkowym. W XX w. etnonim *Ursari* pojawia się w Bułgarii, lecz wśród innych Cyganów – rumuńskojęzycznych *Rudari*, którzy opanowali tresurę niedźwiedzi (łączyć ją czasem z ciesielstwem), nie byli jednak nigdy kowalami. W Albanii etnonim *Mečkari* używany jest przez najstarszą miejscową społeczność cygańską (grupę mówiącą dialektem balkańskim), która nie tylko jest osiadła i tradycyjnie zajmuje się rolnictwem, ale większość jej członków nie wie nawet, co oznacza słowo *mečka* („niedźwiedź”) i jakie są źródła ich etnonimu...

Właśnie utrata pamięci dawnych, tradycyjnych zawodach była jedną z przyczyn powstawania wtórnych etymologii istniejących etnonimów, tak jak to widzieliśmy w przypadku *Lovari* i *Čurari*. Podobnie rzecz się ma

22. V. H. Kondoraki, *Etnografija Tavridy* [w:] *Pamjat' stoletja Kryma*, T. 2. Moskwa 1883; N. Svjatskij, *Cygane. Opit istoriko-etnografičeskogo očerka*, Simferopol 1888; V. Filonenko, *Krymskie cygane*, „Zapiski kollegii vostokovedov” nr 5, 1929.

23. V. G. Toropov, *Istorija i folklor krymskix cygan*, Rossijskij institut prirodnogo i kulturnogo nasledika im. D. S. Lihačeva, Moskwa 2004; V. Popov, *Cigani v Krim* [w:] R. Popov, A. Genčeva i in. *Etnografski etjudi. Sbornik po povod 70-godišćina ot roždenieto na Prof. Dr. Stojan Genčev (1936–1990)*, EIM-BAN, Sofia 2006.

z żyjącymi w północno-zachodniej Bulgarii *Kalajdzi*. Niektórzy spośród nich (głównie działacze organizacji romskich) twierdzą obecnie, że ich etnonim to właściwie *Kaladzi* lub *Kaldzi*, które to słowa mają się według stosowanych przez nich ludowych etymologii wywodzić od słowa *kalo*, *kali* („czamy”).

Ogólnie rzecz biorąc, odzwierciedlające się w etnonimach tradycyjne zawody Cyganów nie są czymś niezmiennym i zdarzało się im zanikać jeszcze przed nadejściem epoki współczesnej. Oczywiście całkiem liczna ich grupa przetrwała i istnieje po dziś dzień, będąc podstawą dla szeregu etnonimów, wiele innych jednak uległo zmianie lub zmieszało się z innymi. Na przykład wśród bułgarskich *Kaldaraši* mężczyźni pracowali w wielu zawodach, takich jak handel końmi, dorywcza praca na roli, wyrób grzebieni z rogów zwierzęcych oraz zgrzebel do welny, naprawa miedzianych naczyń i usługi kowalskie. Zależało to od istniejących w danych okolicznościach nisz ekonomicznych.

Patrząc z tego punktu widzenia, doszukiwanie się bezpośredniego związku sukcesji między starożytnymi indyjskimi *jati* a tradycyjnymi zawodami Cyganów²⁴ jest czymś bardzo naiwnym. Nie chodzi tu nawet o to, że społeczności Cyganów nie są statyczne, lecz stanowią dynamiczne struktury etniczno-społeczne, w których bez przerwy zachodzą procesy jednoczenia się i podziału, co oznacza, że dzisiejsi Cyganie nie są tacy sami jak przed paroma wiekami, a jeszcze mniej podobni są do swoich dalekich przodków z czasów, gdy ci ostatni opuścili Indie. Nawet, jeśli spojrzeć na sprawę wyłącznie z punktu widzenia tradycyjnych zawodów i ich związku z etnonimami, to okaże się, że pomimo czasami spotykanej konserwatywnej stałości nie mamy żadnej pewności, że były one niezmiennie w ciągu wieków. Przyjrzyjmy się zatem dwóm przykładom, związanym z zawodami mającymi opinię „najbardziej cygańskich”: kowalom i muzykantom.

Można odnieść silne wrażenie, że na Balkanach etnonimy związane z kowalstwem są zawsze słowami pochodzącymi z innych języków (przy okazji – w języku *romani* nie ma słowa oznaczającego kowala). Dzieje się tak dlatego, że zawód ten wykonywany był zawsze jako profesja usługowa dla ludzi, którzy nie mówili w *romani*. Etnonimy związane z różnymi rodzajami żelaza i specjalizacjami w rzemiośle czy usługach kowalskich, są mniej rozpowszechnione niż te najpopularniejsze: *Kalajdzi*/*Spoitoari* i *Košničari*/*Sepetdži*. Należą do nich *Kovači* („kowale”) w Kosowie i Czarnogórze,

24. M. Hübschmannová, *Economic stratification and interaction (Roma and ethnic jati in East Slovakia)*, „Giessener Hefte für Tsiganologie” nr 1 (3–4), 1984; M. Hübschmannová, *Economic stratification and interaction (Roma, and ethnic jati in East Slovakia)* [w:] D. Tong i in., *Gypsies: An interdisciplinary reader*, Garland, New York 1998.

Demirdži („zajmujący się obróbką żelaza”) w południowo-zachodniej Bułgarii i wschodniej Tracji (Turcja), *Arabadži* („wytwórcy wózków”) w Kosowie, *Bugurdži* („wytwórcy świderów”) w Kosowie i Macedonii, *Burgudži* („wytwórcy świderów”) w Bułgarii (dwie grupy, jedna w północnej, druga w południowej Bułgarii, żyjące bez kontaktu ze sobą), *Čilingiri Čelenderi* („zajmujący się obróbką żelaza”) w południowo-zachodniej Bułgarii, *Kjuldži/Čarale*, od tureckiego słowa *kyıl* („popiół”) i *çar* (oznaczającego popiół w *romani*) – „ponieważ tam gdzie kowalstwo, tam jest dużo popiołu” (nie należy ich mylić z wypalaczami węgla drzewnego, innym zawodem wykonywanym przez różne grupy cygańskie), *Usta-Milliet* („ludzie od mistrzów” – chodzi o mistrzów kowalstwa) z północno-wschodniej Bułgarii i *Čokenarja/Čukonarja*, od *čokano* („młotek”), żyjący w Moldawii.

W źródłach pochodzących z Cesarstwa Bizantyjskiego i krajów bałkańskich, powstałych przed XV w., istnieje wiele wzmianek na temat Cyganów zajmujących się różnymi profesjami²⁵. Kowalstwo Cyganów jest wspomniane jedynie w opisie miasta Modon na Peloponezie i w związku z wyspą Korfu²⁶. W czasach Cesarstwa Otomańskiego, w latach 1522–1523, w czasach sułtana Sulejmana Wspaniałego powstał „Spis dochodów i podatków Cyganów [*kıptyan*] z prowincji Rumelii, żyjących w beneficjach zmarłego sułtana Bayezid chana (...) w beneficjach ministrów i szlachetnie urodzonych, w rejonach cygańskich, w rejonach opłacających podatki wodzom i w prebendach wojskowych”²⁷. Spis zawierał listę gospodarstw cygańskich, sklasyfikowanych według grup podatkowych, a także według wyznawanej religii, do których należało – 10 294 chrześcijan i 4 203 muzułmanów (do czego należy dodać 471 gospodarstw prowadzonych przez wdowy). Dla nas najważniejszy jest bardzo obszerny i zróżnicowany spis zawodów uprawianych przez Cyganów. Cyganie są najczęściej wspominani jako muzycy (*sazende*), a także blacharze, metalurdzy, złotnicy, płatnerze, zduni, szewcy, krawcy, farbiarze, handlarze wyrobami metalowymi, rzeźnicy, ogrodnicy, poganiacze mulów, strażnicy, strażnicy więzienni, służący, kurierzy, treserzy małp, kopacze studni, wytwórcy pantofli, gwoździ, dywanów, wyrobów ze skóry, cukiernicy, serowarzy, oraz inni, w tym również czasami oficerowie, policjanci, lekarze, chirurdzy, mnisi. Lista ta obejmuje tylko jednego (*sic!*) człowieka określonego jako kowal i czterech innych, zajmujących się rze-

25. E. Marushiakova, V. Popov, *Gypsies in the Ottoman Empire*, University of Hertfordshire Press, Hatfield 2001.

26. R. Gilsenbach, *Weltchronik der Zigeuner. 2500 Ereignisse aus der Geschichte der Roma und Sinti, der Luri, Zott und Boža, der Athinganer, Tattern, Heiden und Sarazenen, der Bohémiens, Gypsies and Gitanos und aller anderen Minderheiten, die "Zigeuner" genannt werden*, cz. 1: *Von Anfängen bis 1599*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1994, s. 38–40.

27. E. Marushiakova, V. Popov, *Gypsies in the Ottoman Empire...*, s. 29.

miosłami związanymi z żelazem (używa się przy tym następujących określeń: *Čilingir*, *Timurdži*, *Haddad*)²⁸.

Warto zaznaczyć, że obecnie zmiany tożsamości wśród różnych społeczności cygańskich dotyczą najczęściej tych, których tradycyjnym zawodem było właśnie kowalstwo. Przypadkiem skrajnym są tzw. *Balkańscy Egipcjanie* w Macedonii, Kosowie i Albanii, którzy wywodzą swe pochodzenie od starożytnych Egipcjan²⁹. Podobnie rzecz się ma w przypadku grupy *Usta-Millet*, poszukującej nowej tożsamości jako potomkowie pewnego afgańskiego plemienia i oddzielającej się tym samym od Cyganów i Turków³⁰. Należy też podkreślić, że grupy te nie mówią *romani* (językiem ojczystym *Balkańskich Egipcjan* jest albański a *Usta-Millet* – turecki) i nie utożsamiają się z Cyganami. Z kolei przemiany tożsamości grupy *Kjuldži Čarale* dokonują się w dwóch kierunkach, wraz z towarzyszącym temu różnicowaniu etnonimów. Na pierwszy rzut oka jest to zjawisko dość dziwne: ci, którzy określają się jako *Kjuldži* (a więc za pomocą słowa pochodzenia tureckiego) mają tożsamość cygańską, zaś *Čarale* (to słowo pochodzi z *romani*), preferują tożsamość turecką³¹. Zaś mówiący po bułgarsku *Čilingiri*, określający się jako „Bułgarzy Asparucha”, wywodzą swe pochodzenie od założyciela państwa bułgarskiego, chana Asparucha, nazywając resztę Bułgarów „Słowianami”.

Jeśli chodzi o muzyków, najczęstszy zawód uprawiany przez Cyganów w XVI w. (według wyżej wspomnianego spisu), to etnonim taki jest rzadko spotykany. Samookreślenie „Muzikanti” lub w starszej formie – *Čalgadži* („muzycy” po turecku), używane jest jako etnonim jednej tylko grupy cygańskiej w Bułgarii (w literaturze grupa ta jest określana najczęściej za pomocą egzonimów *Kátkadži* lub *Drindari*)³², i ukonstytuowało się w tym cha-

28. A. Stojanovski, *Romite na Balkanskiot poluostrov (Vaz osnova na edin izvor ot 1523 god)*. „Prilozi na Makedonskata Akademija na naukite i umetnostite” nr 7(1), 1974, s. 48–75; E. Marushiakova, V. Popov, *Gypsies in the Ottoman Empire...*, s. 41–44.

29. R. Zemon i in., *Zbornik na trudovi za etnogenezata na egipcjanite vo Makedonija*, Logos-T, Skopje 1996; E. Marushiakova i in., *Identity formation among minorities in the Balkans: The cases of Roms, Egyptians and Ashkali in Kosovo*, Minority Studies Society „Studii Romani”, Sofia 2001.

30. E. Marushiakova, V. Popov, *Istorija, mitove i legendi pri ciganite na Balkanite* [w:] V. Rusanov i in., *Etnokulturnata situacija v Bălgaria. Osem godini po-kasno*, Asociacia AK-CES/Open Society Publisher House, Sofia 2000, s. 258–272; E. Marushiakova, V. Popov, *Myth as process* [w:] T. Acton i in., *Scholarship and the Gypsy struggle: Commitment in Romani Studies. A collection of papers and poems to celebrate Donald Kenrick's seventieth years*, University of Hertfordshire Press, Hatfield 2000, s. 81–93.

31. Przypomina nam to przypadek dwóch braci z północno-wschodniej Bułgarii, miejscowych aktywistów, z których jeden ma tureckie imię i romską tożsamość, zaś drugi ma imię bułgarskie i uważa się za Turka.

32. B. Gilliat-Smith, *Dialect of the Drindaris*, „Journal of the Gypsy Lore Society”,

rakterze w ostatnich dekadach. Etnonimy żyjących w północno-wschodniej Bułgarii grup *Mexteri* i *Dauldzi*, które obecnie preferują tożsamość turecką, wskazują na związek z otomańską muzyką wojskową. Popularne dziś w Rumunii określenie *Lautari*, traktowane przez niektórych Cyganów jako bardzo prestiżowe, pochodzi od nazwy tradycyjnych muzykantów rumuńskich, która następnie zaczęła być stopniowo stosowana do muzyków cygańskich i obecnie często traktuje się ją jako określającą wyłącznie Cyganów.

Podsumowując wszystko, co zostało dotychczas powiedziane, możemy zasugerować istnienie następującego mechanizmu pochodzenia i rozwoju etnonimów odzwierciedlających zawód jakiejś cygańskiej społeczności. Najstarsze etnonimy były prawdopodobnie nazwami rozszerzonych rodzin czy klanów, charakterystycznych głównie dla grup mówiących dialektem *vłax II*, tzn. dla społeczności, które z powodu specyficznej sytuacji związanej z niewolnictwem w Mołdawii i na Wołoszczyźnie zachowały wiele tradycyjnych cech etnicznych i kulturowych³³. Etnonimy związane z zawodami są najczęściej spotykane na Bałkanach, ponieważ historycznie rzecz biorąc region ten charakteryzował się w ramach Cesarstwa Otomańskiego większą integracją społeczną Cyganów, niż było to udziałem ich pobratymców w środkowej i zachodniej Europie³⁴. Etnonimy odzwierciedlające profesję danej grupy Cyganów zaczęły się pojawiać w sytuacji wejścia w styczność wzajemną dwóch grup cygańskich, w związku z koniecznością odróżniania ich przez zewnętrzną społeczność – dlatego etymologia używanych w tej sytuacji nazw wywodzi się zwykle z innych języków, nie zaś z *romani*. Najłatwiejszym sposobem odróżniania było użycie nazw zawodów, które pierwotnie funkcjonowały raczej jako egzonimy by z biegiem czasu stać się endonimami grup cygańskich. Równolegle z tymi etnonimami społeczności cygańskie posługiwały się również innymi samookreśleniami, głównie dla odróżniania się od innych grup Cyganów. Oba rodzaje etnonimów, te „na własny użytek” i te „dla innych”, funkcjonowały przez pewien czas równolegle, a następnie, wraz z procesem rosnącej integracji w ramach społeczności cygańskiej i w społeczeństwie jako całości, etnonimy używane „dla innych” zostały jedynym samookreśleniem Cyganów i stały się charakterystyczną cechą danej grupy Cyganów.

Thum. Sławomir Kaprański

New Series, Nr 7, 1913–1914, s. 260–298; D. Kenrick, *Morphology and lexicon of the Romani dialect of Kotel (Bulgaria)*, London university, London 1969, rozprawa doktorska; H. Kjučukov, *Kratko opisane na romskija ezik v Bălgaria*, Delfi, Sofia 2003.

33. E. Marushiakova, V. Popov, *Segmentation vs. consolidation: The example of four Gypsy groups in CIS*, „Romani Studies” nr 5, 2004, s. 145–191.

34. E. Marushiakova, V. Popov, *Gypsies In the Ottoman Empire ...*, 2001, s. 47–50.

LITERATURA:

- ANDERSON B., *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*, Verso, London 1991.
- ATANASAKIEF A., *Somnal evangelie (ketapi) Matejatar*, Amerikansko Biblejsko društvo/Britansko i čuždestranno Biblejsko društvo, Sofia 1932.
- ATANASAKIEF A., *Somnal evangelie (ketapi) Ioan*, Amerikansko Amerikansko Biblejsko društvo/Britansko i čuždestranno Biblejsko društvo, Sofia 1937.
- BORETZKY N., *Die Verwandtschaftsbeziehungen zwischen den Südbalkanischen Romani-Dialekten*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1999.
- BORETZKY N., *Die Vlach-Dialekte des Romani*, Harrassowitz, Wiesbaden 2003.
- BORETZKY N., IGLA B., *Kommentierter Dialektatlas des Romani*, Harrassowitz, Wiesbaden 2004.
- CORTIADE M., *Distance between the Romani Dialects*, „Gypsy Lore Society. North American Chapter” nr 8(2), 1985, s. 1–4.
- ČERENKOV L. N., *Nekotorye problemy etnografičeskogo izučenia cygan SSSR* [w:] I. I. KRUPNIK i in., *Malye i dispersnye etničeskie gruppy v evropejskoj časti SSSR*, Nauka, Moskva 1986, s. 5–15.
- FILONENKO V., *Krymskie cygane*. „Zapiski kolegii vostokovedov” nr 5, 1929, s. 76–87.
- GILLIAT-SMITH B., *Dialect of the Drindaris*, „Journal of the Gypsy Lore Society”, New Series, nr 7, 1913–1914, s. 260–298.
- GILLIAT-SMITH B., [Petulengro], *Report of the Gypsy tribes on North-East Bulgaria*, „Journal of the Gypsy Lore Society”, New Series, nr 9, 1915–1916, s. 1–54, 65–109.
- GILLIAT-SMITH B., *The dialect of the Moslem Kalajdzis (Tinnars) of the Tatar Pazardzhik district*, „Journal of the Gypsy Lore Society”, Third Series, nr 14, 1935, s. 25–26.
- GILSENBAACH R., *Weltchronik der Zigeuner. 2500 Ereignisse aus der Geschichte der Roma und Sinti, der Luri, Zott und Boža, der Athinganer, Tattern, Heiden und Sarazenen, der Bohémiens, Gypsies and Gitanos und aller anderen Minderheiten, die “Zigeuner” genannt werden. Cz. 1: Von Anfängen bis 1599*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1994.
- HANCOCK I. F., *The Indian origin and westward migration of the Romani people*, University of Austin, Texas 1998.
- HÜBSCHMANNOVÁ M., *Economic stratification and interaction (Roma and ethnic jati in East Slovakia)*. „Giessener Hefte für Tsiganologie” nr 1(3–4), 1984, s. 3–28.
- HÜBSCHMANNOVÁ M., *Economic stratification and interaction (Roma, and ethnic jati in East Slovakia)* [w:] D. TONG i in., *Gypsies: An interdisciplinary reader*, Garland, New York 1998, s. 233–267.

- IGLA B., *Notes* [w:] E. MARUSHIAKOVA, V. POPOV i in., *The Songs of the bridge*, „Studii Romani” nr 3–4, Litavra, Sofia 1997, s. 163.
- IGLA B., *Zum Verbalaspekt in bulgarischen Romani-Dialekten*. „Grazer Linguistische Studien” nr 50, 1998, s. 65–80.
- JOHN A. E., *Russian Gypsies at Marseilles and Milan*, „Journal of the Gypsy Lore Society”, New Series, nr 4, 1911, s. 217–235.
- KENRICK D., *Morphology and lexicon of the Romani dialect of Kotel (Bulgaria)*, London university, London 1969, rozprawa doktorska.
- KOGÄLNICEANU M., *Esquisse sur l'histoire, les moeurs et la langue des Cigains, connus en France sou le nom de Bohémians*, Berlin 1837.
- KOGALNITCHAN M. de., *Skizze einer Geschichte der Zigeuner ihrer Sitten und ihrer Sprache nebst einem kleinem Wörterbuche dieser Sprache*, von Michael von Kogalnitchan. Aus dem Französischen übersetzt und mit Anmerkungen und Zusätzen begleitet von Fr. Casca, Stuttgart 1840.
- KONDARAKI V. H., *Etnografija Tavridy* [w:] *Pamjat' stoletja Kryma*, T. 2, Moskva 1883.
- KJUČUKOV H., *Kratko opisanie na romskija ezik v Bălgaria*, Delfi, Sofia 2003.
- MARSH A., STRAND E., ... *spies, deserters and undesirable persons...*, the *Gypsies of Cyprus, 1322–2003*, „KURI Journal”, Dom Research Center, T. 1, nr 8, 2003.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *Gypsies (Roma) in Bulgaria*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1997.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *Istorija, mitove i legendi pri ciganite na Balkanite* [w:] V. RUSANOV i in., *Etnokulturnata situacija v Bălgaria. Osem godini po-kasno*, Asociacia AKCES/Open Society Publisher House, Sofia 2000, s. 258–272.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *Myth as process* [w:] T. ACTON i in., *Scholarship and the Gypsy struggle: Commitment in Romani Studies. A collection of papers and poems to celebrate Donald Kenrick's seventieth years*, University of Hertfordshire Press, Hatfield 2000, s. 81–93.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *Gypsies in the Ottoman Empire*, University of Hertfordshire Press, Hatfield 2001.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *Segmentation vs. consolidation: The example of four Gypsy groups in CIS*. „Romani Studies” nr 5, 2004, s. 145–191.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *Dălgijat i kasijat pat do Odesa. Migracii na dve ciganski grupi* [w:] M. KARAMIHOVA i in., *Gradivo za etnologija na migracii-te*, EIM-BAN, Sofia 2006, s. 7–30.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *Cigani v Turcia i Iran. Predvaritelni belezhki* [w:] E. MARUSHIAKOVA, V. POPOV, „Studii Romani” nr 7, *Izbrano*, Paradigma, Sofia 2007, s. 397–413.

- MARUSHIAKOVA E., HEUSS H., V. POPOV i in., *Identity formation among minorities in the Balkans: The cases of Roms, Egyptians and Ashkali in Kosovo*, Minority Studies Society „Studii Romani”, Sofia 2001.
- MATRAS Y., *Romani: A linguistic introduction*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- MATRAS Y., *Review article. A conflict of paradigms*, „Romani Studies” nr 5, 2004, s. 193–209.
- MATRAS Y., *The classification of Romani dialects: a geographic-historical perspective* [w:] B. SCHRAMMEL, D. W. HALWACHS, G. AMBROSCH i in., *General and applied Romani linguistics: Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*, Lincom Europa, Munich 2005, s. 7–22.
- POPOV V., *Cigani v Krim* [w:] V. POPOV i in., *Etnografski etjudi. Sbornik po povod 70-godišćina ot roždenieto na Prof. Dr. Stojan Genčev (1936–1990)*, EIMBAN, Sofia 2006, s. 308–325.
- SIKIMIĆ B. i in., *Banjaši na Balkanu. Identitet etničke zajednice*, Balkanološki institut SANU, Beograd 2005.
- SLAVKOVA M., *Ciganite evangelisti v Bălgaria*, Paradigma, Sofia 2007.
- STOJANOVSKI A., *Romite na Balkanskiot poluostrov (Vaz osnova na edin izvor ot 1523 god)*, „Prilozi na Makedonskata Akademija na naukite i umetnostite” nr 7(1), 1974, s. 48–75.
- SVJATSKIJ N., *Cygane. Opit istoriko-etnografičeskogo očerka*, Simferopol 1888.
- TOMOVA I., *The Gypsies in the transition period*, IMIR, Sofia 1995.
- TOROPOV V. G., *Istorija i folklor krymskix cygan*, Rossijskij institut prirodnogo i kulturnogo nasledika im. D. S. Lihačeva, Moscow 2004.
- YOORS Y., *The Gypsies*, Waveland, Prospect Heights, IL 1987.
- ZEMON R. i in., *Zbornik na trudovi za etnogenezata na egipkjanite vo Makedonija*, Logos-T, Skopje 1996.
- ZSUPOS Z., *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században – Nomadic tax-paying and gold washing Gypsies in Transylvania in the 18th century* [w:] Z. BÓDI i in., *Cigány néprajzi tanulmányok – Studies in Roma (Gypsy) ethnography*, nr 4–5, Magyar Néprajzi Társaság, Budapest 1996.

ELENA MARUSHIAKOVA, VESSELIN POPOV
ANAVA E ENDAJENQËRE THAJ PROFESIENQËRE:
RROMANE ENDAJA AND-O BALKÀNO

E artiklosqëri res si te sikavel duśles o procëso, sar iklön e ververe rromane grupenqëre/endajenqëre. Kadaja analiza lel angl-i jakh o duj fòrme e etnikonenqëre, viz endonimă (maşkar endanënthe) thaj ekzonimă (rakerindor avere Rromençar aj vi gažençar) thaj vi i komplëkso korelacie maşkar lenthe. Lel pes sàma xurdikanes pe duj sure, save si xarakteristiko and-o Balkàno (thaj rromane endaja save e Balkanosθar gele tar avri and-o 19-to thaj 20-to śeliberś); maşkar lenthe o etnikonă sas kerdine p-i bāza e profesiaqëri, savi sas xarakteristiko jekhe dine rromane endajaqe (so phenel pes vi prfesionimă), misalāqe Kalajzje, Demirzje, Kelderàra, Kośnicàra/Sepezje thaj avera miazutne.

P-i bāza e materialesqëri, so sas kidime maşkar verver rromane endaja and-o Balkàno thaj and-i emigràcia, o artiklo mothovel o verver çhand sar funksionuin o endonimă thaj ekzonimă, viz del jekh analiza te dikhas anda save sure thaj sosqe jone si labārde. Kadava sikavel vi kana xakārel pes so kampel jekh specifiko anav vaś-jekh endaj thaj, mamujal, kana kadava anav bisterdöl. Dudārel kadā o sure kana jekh konkrëto endaj ulavdöl e averenθar nais jekhe etnikonesqe (endajonimesqe) thaj kana si akharde sadaj „Roma”.

Kana analizuis o komplëkso variacie e korelacionqëre maşkar-o etnikonă thaj profesionimă e ververe rromane endajenqëre, dikhas but duśles so lenqëre profesionimă (thaj butivar naj len avera endaitka anava) si kerdine paśti savaxt p-i bāza e gažikane çhibënqëri aj gramatikane formenqëri. Rakerindor xarnes, o profesionimă, khetane e irritkone thaj themitkone anavençar, si o vasneder kritërà pe save si kerdine o endaitka anava (anda sol duj lenqëre fòrme: endonimă aj ekzonimă) e ververe rromane grupenqëre anda sa o sundal.

ELENA MARUSHIAKOVA, VESSELIN
POPOV ETHNONYMS AND PROFESIONYMS.
THE GYPSY GROUPS ON BALKANS

The paper aims to reveal the processes, through which the ethnonyms of the separate Gypsy groups appear. In this analysis are taken account for the two forms of existing of the ethnonyms as – endonyms (in the community itself) and exonyms (in front of the other Gypsy groups and the macro-society as a whole) – and the complex forms of correlation between them. Particular attention is turned to the cases, characteristic mainly for the Balkans (and the Gypsy groups who migrated from there in 19th–20th cc.), among who the ethnonyms are formed on the base of the carried out economic

activities, characteristic for a given Gypsy group (the so-called professionyms), for instance *Kaladžii*, *Demirdžii*, *Kelderari*, *Košničari*/*Sepetčii* and similar others.

Based on material, gathered from different Gypsy groups on the Balkans, and from groups, migrated from there, the different forms of functioning of endo- and exonyms will be presented, i.e. it is analyzed in what cases which from the endo- or exonyms are used and why. This reveal also the circumstances in which the need for specific group appellation appear and vice versa in which circumstances the need for the group appellation disappear, thus we will be able to throw light on the cases in which particular Gypsy group are distinguished from others through clear expressed group ethnonym and in which they are describing themselves only as "Roma".

During the analysis of the complex and diverse variations of the correlations between the ethnonyms and professionyms of different Gypsy groups, one very important fact cannot escape attention. The professionyms (in many cases turned to be the only available for the group ethnonyms) fully (or almost fully, having in mind some specific cases) are formed on the base of the languages and the grammatical forms of the macro-society, in which the Gypsies live. Actually, summarizing, the professionyms, together with family-kin and territory-state characteristics, appear to be the most important criteria, on which the ethnonyms are formed (and in both of their forms of existence – as endonyms and exonyms) of the different Gypsy groups around the world.